

Б. А. Прищепя, В. В. Ткач

ЛІТОПИСНИЙ ДУБЕН І ЙОГО СІЛЬСЬКА ОКРУГА В X—XIII ст.

За останні чверть століття були проведені детальні обстеження археологічних пам'яток у середній течії р. Ікви та її правої притоки р. Липки навколо м. Дубна. Отримані матеріали дозволяють розглянути процеси розвитку літописного Дубна та формування його сільської округи, виявити їх особливості, зробити спробу реконструкції давніх поселенських структур на окремих етапах їх розвитку. Під час нових археологічних досліджень Дубна уточнено розміри і планування його укріплень давньоруського часу, на посаді досліджено житлові та господарські будівлі X—XIII ст. До каталогу археологічних пам'яток внесено 4 городища і 75 відкритих поселень. Простежено динаміку змін кількості та розмірів поселень в межах трьох етапів їх розвитку, а також трансформації поселенських структур після включення території волинця до складу Київської держави.

Ключові слова: Дубно, Київська Русь, сільська округа, городище, відкрите поселення, поселенська структура.

На сучасному етапі археологами активно вивчаються питання середньовічного розселення, формування поселенських структур та сільських округ міст у різних регіонах України, зокрема, на Правобережжі та на Лівобережжі Середнього Подніпров'я, на території Східного Поділля, Північної Буковини [Петрашенко, 2005; Томашевський, 2003; 2010; Веремейчик, 2010; Возний, 2009, с. 19—64, 206—215]. Однак на території Західної Волині ці питання залишаються недостатньо вивченими. У окремих публікаціях розглянуто лише процеси формування сільсько-господарської округи Луцька [Панишко, 2004].

За останні 25 років були проведені детальні обстеження археологічних пам'яток у середній течії р. Ікви та її правої притоки р. Липки навколо м. Дубна. Отримані матеріали дозволяють

розглянути процеси формування сільської округи Дубна у X—XIII ст., виявити їх особливості, зробити спробу реконструкції давніх поселенських структур на окремих етапах їх розвитку.

Першу згадку про Дубно знаходимо у Повісті минулих літ під 1100 р., тоді на з'їзді в Увітичах воно разом з кількома іншими поселеннями було надане Давиду Ігоревичу [Ипатьевская ..., 1962, с. 250]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, вони були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [Ипатьевская ..., 1962, с. 389]. Місто назване також у числі володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, у зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [Ипатьевская ..., 1962, с. 898].

Дубенський мікрорегіон розташований на південному краю Волинської височини, з півдня він обмежений областю Малого Полісся. Його східний край визначається верхів'ями р. Липки, долина якої розмежовує два фізико-географічні райони області Волинської височини: Рівненський і Мізоцький. Від верхів'їв р. Липки на північний захід межа проходить по вододілу між басейнами рік Стиру і Горині. На заході мікрорегіон включає частину слабо заселеної у давнину Повчанської височини. Такі географічні особливості цієї ділянки середньої течії р. Ікви дозволяють визначити територіальні межі досліджуваного регіону в радіусі близько 10—12 км навколо м. Дубна (рис. 1). Як центр округності вибрано городище літописного міста, яке князі Острозькі використали для побудови замку в XV—XVI ст. (рис. 1, 35).

Для території, що розглядається, характерними є різноманітні ландшафти та ґрунти [Атлас, 1985, с. 15]. У долині р. Ікви, яка має ширину від 1 до 3 км, переважають заплавні лучні ґрунти.

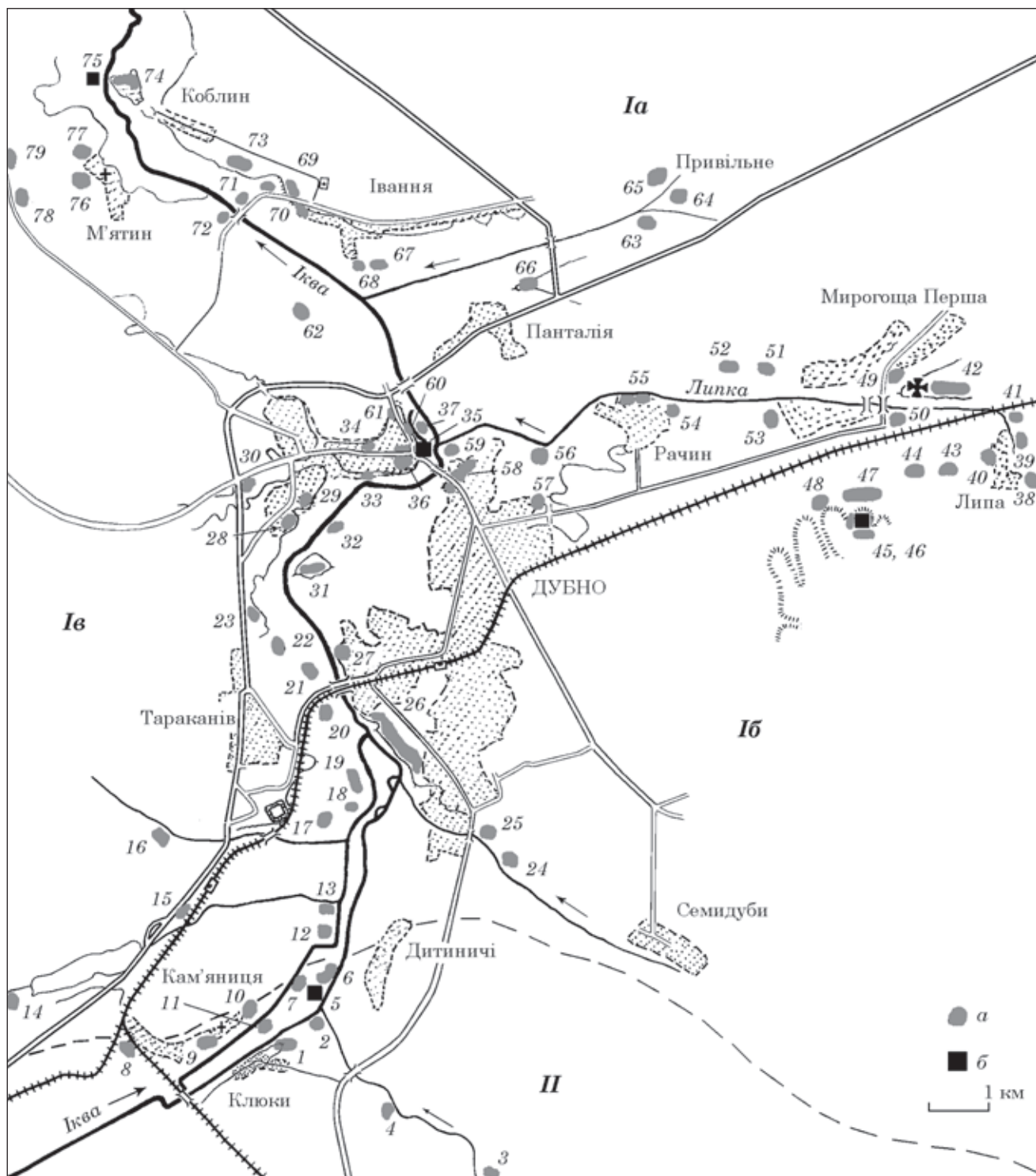

Рис. 1. Пам'ятки X—XIII ст. у Дубенському мікрорегіоні. Умовні позначення: а — поселення; б — городище; фізико-географічне районування: Іа — Рівненський район; Іб — Мізоцький район; Ів — Повчанський район; ІІ — Мале Полісся

На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Ікви поширені орні землі на лучних чорноземах, а на обох берегах високі лесові тераси (друга і третя) зайняті орними землями на чорноземних ґрунтах. Вказані зони обмежені із заходу і північного сходу хвилястими рівнинами в межах Повчанського, Рівненського і Мізоцького районів Волинської височини. У центрі Повчанського і

Мізоцького районів знаходяться високі, значно розчленовані ярово-балковою ерозією рівнини, здебільшого раніше вони були вкриті дубово-грабовими лісами на сірих і світло-сірих ґрунтах, але в наш час площа цих лісів значно зменшилась.

Площа окресленої території складає близько 400 км². Тут відомі чотири городища і 75 відкритих поселень X—XIII ст. (таблиця).

Перелік пам'яток X—XIII ст. у Дубенському мікрореєоні

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип поселення	Площа, га	Датування, ст.		
				X — поч. XI	XI	XII—XIII
1	Клюки, п. 2	Мис.	1	+	—	+
2	Клюки, п.4	Підвищ.	0,5	—	—	+
3	Переросля	Те саме	—	+	—	—
3	Судобичі	» »	—	+	—	—
5	Кам'яниця, городище	» »	1	+	+	—
6	Кам'яниця, біля городища	» »	1,5	+	+	—
7	Кам'яниця, п. 5	» »	0,2	+	—	—
8	Кам'яниця, п. 1в	Прибер.	1,5	+	+	+
9	Кам'яниця, п. 1	Те саме	0,5—1	+	—	+
10	Кам'яниця, п. 2	Мис.	1	+	—	—
11	Кам'яниця, п. 3	Підвищ.	1,5—2	+	+	+
12	Кам'яниця, хутір Заболоття, п. 2	Те саме	1	+	—	+
13	Кам'яниця, хутір Заболоття, п. 4	» »	0,3	+	+	+
14	Пирятин	Мис.	0,5	—	—	+
15	Підлужжя	Те саме	0,5—1	+	—	—
16	Великі Загірці	» »	2	+	—	+
17	Тараканів, п. 2	Підвищ.	0,5	+	—	+
18	Тараканів, п. 10	Те саме	0,25	+	—	—
19	Тараканів, п. 4	» »	1,5	+	+	—
20	Тараканів, п. 5	» »	1	+	—	+
21	Тараканів, п. 3	» »	2	+	—	+
22	Тараканів, п. 7	» »	1		+	—
23	Тараканів, п. 6	Мис.	3	+	+	+
24	Семидуби	Те саме	1,5	+	—	—
25	Дубно, цукрозавод, п. 1	» »	0,3	+	—	—
26	Дубно, Волиця	Прибер.	До 8	+	+	+
27	Дубно, Біля мостів	Мис.	0,5—1	—	+	+
28	Дубно, Палестина, п. 2	Те саме	0,25	—	—	+
29	Дубно, Палестина, п. 3	» »	0,25	—	—	+
30	Дубно, Лігосп	» »	1	+	—	+
31	Дубно, Звірогосподарство	Підвищ.	1	+	—	+
32	Дубно, Червоний пагорб	Те саме	0,5	+	—	
33	Дубно, Кемпа	» »	0,8	—	—	+
34	Дубно, вул. Тараса Бульби	Прибер.	—	+	—	—
35	Дубно, район замку, городище	Мис.	2—2,5	+	+	+
36	Дубно, Майдан Незалежності, 3	Прибер.	4—6	+	+	+
37	Дубно, Острівок	Підвищ.	1	+	+	+
38	Липа, під Пустухою	Мис.	0,5		+	+
39	Липа, біля кладовища	Те саме	0,5	+	—	—
40	Липа, Вітерщина	» »	1	+	—	—
41	Липа, північно-східна окраїна	» »	0,5	+	—	—
42	Мирогоща, на схід від церкви	» »	3	+	—	+
43	Мирогоща, Поле Вотруби	» »	1	+	+	—
44	Мирогоща, на пн.-схід від гор., п. 2	» »	1,5—2	+	+	—
45	Мирогоща, Медунова гора, городище	» »	0,9	+	+	—
46	Мирогоща, біля городища, п. 1	» »	1	+	+	—
47	Мирогоща, на пн.-зах. від городища	» »	1,5—2	+	+	—
48	Мирогоща, п. 10	» »	0,5—1	+	+	—
49	Мирогоща, на захід від церкви, п. 8	» »	—	—	—	+
50	Мирогоща, п. 13	» »	—	+	—	—
51	Мирогоща, Зашляховці, п. 5	» »	1	+	+	+
52	Мирогоща, Мирогощанщина	» »	0,5	+	—	+

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип поселення	Площа, га	Датування, ст.		
				X — поч. XI	XI	XII—XIII
53	Мирогоща, Завалля	» »	0,5	+	—	+
54	Рачин, п. 3	» »	0,5	+	—	+
55	Рачин, п. 4, 5	» »	1	+	—	+
56	Дубно, Сурмичі, п. 3	» »	1	+	—	+
57	Дубно, Сурмичі, п. 4	» »	0,5	+	—	—
58	Дубно, Сурмичі, п. 1	» »	2—3	+	+	+
59	Дубно, Сурмичі, п. 2	Підвищ.	0,5	+	+	+
60	Дубно, провулок Купальний	Прибер.	0,5—1	—	+	+
61	Дубно, монастир кармеліток	Мис.	—	+	—	—
62	Дубно, Вигнанка	Те саме	0,5	+	—	—
63	Привільне, п. 1	» »	1	+	+	+
64	Привільне, п. 2	» »	0,5	+	+	+
65	Привільне, п. 3	» »	1	—	—	+
66	Панталія, п. 1	» »	1,5	+	+	+
67	Івання, п. 5	» »	0,5	—	+	—
68	Івання, п. 3	» »	0,5	+	—	+
69	Івання, Коло греблі	Прибер.	2—3	+	+	+
70	Івання, п. 2	Підвищ.	0,75	—	—	+
71	Івання, п. 7	Те саме	0,5	+	+	+
72	Івання, п. 8	» »	0,5	—	—	+
73	Коблин, пд.-сх. окраїна	Прибер.	1,5	+	+	+
74	Коблин, пн.-зах. окраїна	Мис.	2—3	+	+	+
75	Коблин, Кемпа, городище	Підвищ.	0,1	+	—	—
76	Мятин, п. 2	Те саме	1,5—2	—	—	+
77	Мятин, п. 1	» »	0,5—1	—	—	+
78	Головчиці	Мис.	1	—	—	+
79	Хорупань	Те саме	0,3	+	—	+

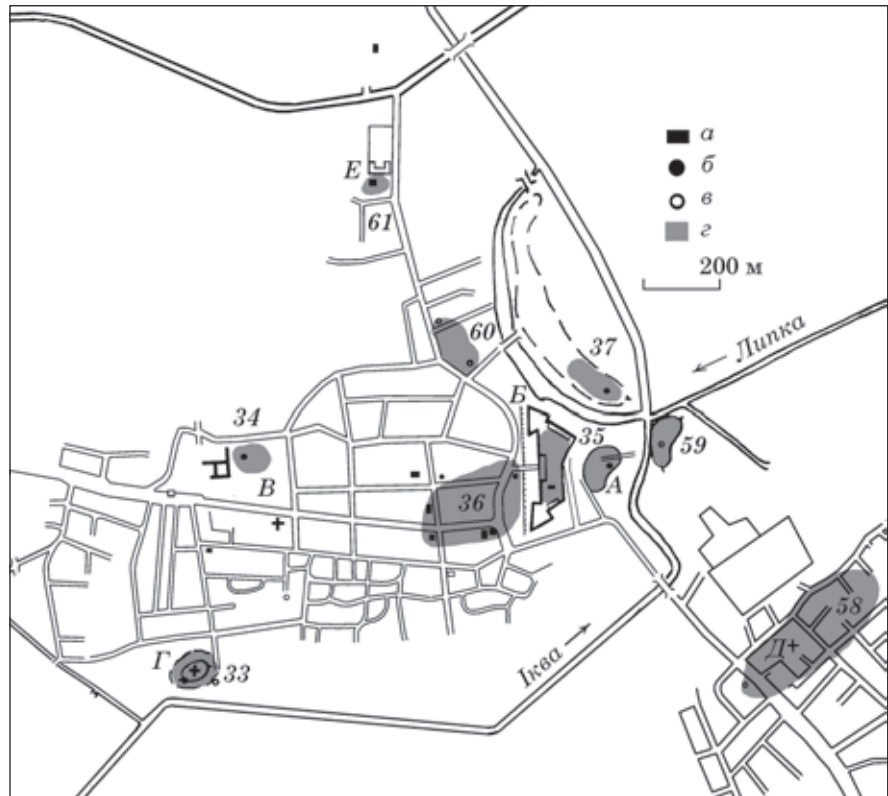
Ці пам'ятки розміщені широкою смугою вздовж обох берегів р. Ікви та її правої притоки р. Липки, на ділянках, які були зручними для розвитку землеробства і скотарства. На більшості відкритих поселень проводився збір підйомного матеріалу, окремі з них перевірялись шурфуванням, і лише на поселенні Волиця (рис. 1, 26) були здійснені невеликі розкопки [Смішко, 1952, с. 352—365].

В Дубно з 2003 р. проводились археологічні експертизи та розкопки широкими площами в центральній частині міста. Здобуті в ході досліджень археологічні джерела доповнюють лаконічні повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи розвитку цього волинського міста [Прищепа, Ткач, Чекурков, 2007]. Поселення сформувалось на лівому березі р. Ікви на півострові, який із півдня і сходу обмежений заплавою ріки, а з північного заходу — широкою заболоченою низиною. Південно-східний виступ корінного берега займало городище. Рештки дитинця знаходяться на схід від нового замку (рис. 2, А). Вивчення планів міста кінця XVIII — початку XX ст. дозволяє визначити його приблизні розміри — 120 ×

100—60 м. У 1946 р. майданчик дитинця, на той час уже значно поруйнований, обстежив М.І. Островський, а в 1947 рр. — М.Ю. Смішко. Дослідники виявили сліди невисокого валу в північно-східній частині мису, встановили, що західний край підвищення пошкоджений земляними роботами, а культурний шар зберігся на площі близько 150 м², тут було зібрано кераміку X — початку XI ст. та XII—XIII ст. [Смішко 1952, с. 352]. У 2007 р. прокопано шурф археологічної експертизи на південному краю збереженої частини дитинця, що має розміри 50 × 40 м. На глибині 1,5—1,8 м було виявлено культурний шар із знахідками X—XIII ст.

На захід від дитинця, вірогідно, на території околиного міста, князями Острозьким було збудовано новий замок (рис. 2, Б). Тут проводили археологічні дослідження І.К. Свешніков у 1995 р. та В.Д. Гупало у 1997 р. Площа замкового подвір'я 1,5 га. У розкоп культурні нашарування мали товщину близько 4 м. Нижній культурний шар містив матеріали X—XIII ст. Дві з відкритих будівель датовані X — початком XI ст. [Swiesznirow, Hupalo, 1996; Гупало, 2001].

Рис. 2. План центральної частини м. Дубна; буквами позначено: А — дитинець; В — новий замок; В — монастир бернардинів; Г — Спасо-Преображенська церква; Д — Георгіївська церква; Е — монастир кармелітів. Умовні позначення: а — розкоп; б — шурф експертизи; в — збори підйомного матеріалу та спостереження за земляними роботами; г — ділянки з культурним шаром X—XIII ст.

Давньоруське поселення займало височину на захід і північ від замку. Інформацію про розвиток цього поселення здобуто в ході досліджень на 12 ділянках, у тому числі на 6 ділянках були проведені розкопки [Прищепя, Ткач, Чекурков, 2006; Прищепя, Чекурков, Ткач, 2008; 2010]. Загальна досліджена археологічними методами площа становить близько 900 м². Слов'яно-руський культурний шар X—XIII ст. простежено на захід від замку до вулиці Кирила і Мефодія (рис. 2, 36). У XII—XIII ст. заселеними були також ділянки, на яких розміщені Спасо-Преображенська церква (рис. 2, 33) і монастир бернардинів (рис. 2, 34). На північ від замку сліди давньоруського поселення виявлено в районі провулка Купального (рис. 4, 60), а кераміку X ст. зібрано під час розкопок на території монастиря кармеліток (рис. 2, 61) [Бардецький, Прищепя, 2013, с. 294].

Найрезультативнішими виявились розкопки на двох сусідніх ділянках на захід від південного бастіону Дубенського замку: на Майдані Незалежності, 3 (190 м²) та на вул. Замковій, 10 (270 м²). Тут відкрито житлові та господарські будівлі, які дозволяють простежити безперервний розвиток поселення від X ст. до середини XIII ст. Культурний шар та об'єкти X—XI ст. досліджено під час розкопок ділянки на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія [Прищепя, Чекурков, Ткач, 2009].

Поселення X—XIII ст. виявлені на окремому підвищенні в місці впадіння р. Липки в Ікву (рис. 2, 59) і на мисоподібному виступі правого корінного берега в районі вул. Сурмічі та Са-

дової (рис. 2, 58) [Прищепя, Ткач, 1998, с. 135; Ткач, 2007].

Археологічні джерела свідчать, що в X — на початку XI ст. в центральній частині Дубна існувало значне поселення. Суцільна заселена площа на лівому березі р. Ікви від мисового городища на сході до вул. Кирила і Мефодія на заході становила близько 6 га. У XII—XIII ст. Дубно продовжує розвиватись: ускладнюється його структура, зростає площа. Ядром давньоруського міста було мисове укріплення, яке складалося з дитинця і окольного міста, поряд, на обох берегах р. Ікви, знаходились посади. Площа літописного поселення становила близько 20 га.

Відкриті поселення в Дубенському мікрорегіоні за місцем розташування відносяться до плато-терасного типу (70 %) та заплавного типу (30 %). Більшість поселень першого типу розташовані на берегових мисах та мисоподібних виступах (60 %). Переважають поселення площею до 0,5 га (26) і від 0,5 до 1,0 га (26). Дев'ять поселень мають площу від 1 до 2 га і чотири — від 2 до 3 га. Великих поселень площею понад 5 га є лише два. Одне з них досліджувалось в центральній частині м. Дубна — це посад літописного міста, який почав формуватися в X ст. Друге поселення знаходиться на південній окраїні міста в урочищі Волиця.

Оскільки багатшарове поселення Волиця детально обстежене [Ткач, 2008], вдалося зібрати інформацію про динаміку його просторового розвитку в середньовіччі (рис. 3). Культурний шар простежено на ділянці завдовжки 1,2 км

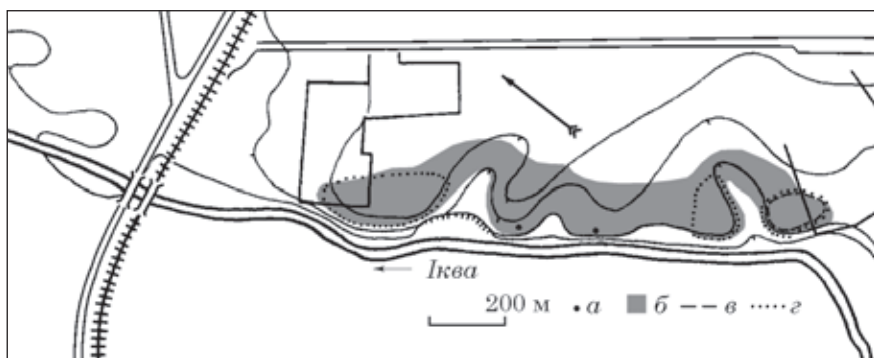

Рис. 3. Середньовічне поселення Волиця поблизу Дубна. Умовні позначення: а — об'єкти VI—VII ст.; б — територія поселення X ст.; в — межі поселення XI ст.; з — межі поселення XII — першої половини XIII ст.

і завширшки до 100—120 м. У центральній частині поселення виявлені споруди празько-корчацької та райковецької культур (рис. 3, а) [Прищеп, Ткач, 2009]. У X ст. поселення досягає найбільших розмірів, археологічні знахідки цього часу зібрані на усій його території (рис. 3, б). В XI ст. розміри поселення значно зменшуються, заселеною була лише ділянка південно-східного мису, її площа не перевищує 1 га (рис. 3, в). У XII — першій половині XIII ст. спостерігається розширення заселеної території, формуються два поселення — південно-східне (1,5 га) і північно-західне (2 га), відстань між ними становила 700 м (рис. 3, з).

Подібні тенденції простежені в ході розкопок середньовічного поселення в ур. Шанків Яр поблизу с. Хрінники на р. Стир. На пам'ятці досліджено понад 10 тис. м² площі. Слов'яни почали заселяти зручні ділянки лівого берега ріки у VII—VIII ст., а максимальних розмірів поселення досягло у X ст. [Козак, Прищеп, 2012]. В XI ст. населення покинуло цю територію, хоча слідів погрому не простежено. І лише в XII ст. тут знову з'являється невелике поселення [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 202—217].

У Дубенському мікрорегіоні до X ст. віднесено 57 відкритих поселень і 4 городища (рис. 4). Відзначимо, що поселень попереднього етапу VIII—IX ст. тут відомо лише 15. Із них лише два припинили свій розвиток, на інших виявлені матеріали X ст. Як бачимо, кількість поселень у X ст. зростає у 3,8 рази. В цей час були заселені ділянки на пограниччі Волинської височини і Малого Полісся, де пам'яток попереднього етапу не виявлено. Відстань між сусідніми поселеннями становить від 300—400 м до 1,5—2,0 км.

Картографування пам'яток засвідчує, що на берегах р. Ікви та Липки дуже мало незаселених територій, фіксація яких допомогла б виокремити поселенські структури — «гнізда поселень», які дослідники співставляють з окремими слов'янськими общинами [Седов, 1960, с. 30—34; Тимошук, 1990, с. 72—79]. Об'єднуючим ядром для таких поселенських структур були великі поселення — общинні центри і городища [Тимошук, 1990, с. 95—99]. В регіоні, що розглядається, три городища да-

товані X ст.: між селами Кам'яниця і Дитиничі (5), у Мирогощі (45) та Коблині (75) [Прищеп, Ткач, 2003]. Вірогідно, в X ст. функціонувало і Дубенське городище. Общинними центрами могли бути також великі відкриті поселення Волиця (26), Мирогоща (42), Івання (69). Відстань між сусідніми адміністративними центрами складає від 4,5 км до 7 км. У кожній із семи виокремлених поселенських структур нараховується від 4—5 до 10—12 поселень.

У XI ст. кількість відкритих поселень зменшується до 33, що становить 57,9 % від показника попереднього етапу. З них продовжували розвиватись 27 поселень попереднього етапу і з'явилися 6 нових. Археологічні джерела свідчать, що в XI ст. припиняють свій розвиток городища поблизу сіл Кам'яниці та Мирогощі. Вірогідно, перестало використовуватись і городище-сховище у Коблині. На тлі виразних кризових явищ виділяється своїм подальшим поступальним розвитком укріплене поселення в Дубно. Ці процеси слід пов'язати із трансформаціями, які відбувались після входження регіону до складу Київської Русі.

На третьому етапі в XII — першій половині XIII ст. спостерігається нове зростання кількості відкритих поселень, їх нараховується 50, тобто в 1,5 рази більше, ніж поселень XI ст. (рис. 5). Слід, однак, відзначити, що на третьому етапі так і не було перевершено показники кількості поселень, досягнутий у X ст. Серед поселень XII — першої половини XIII ст. 13 (26%) виникли на нових ділянках, а 18 (36%) існували й раніше, у X і XI ст. Інші поселення були відновлені на місцях, які були заселені у X ст. і покинуті в XI ст. Така спадковість є характерною для південноруських систем заселення [Томашевский, 1996, с. 109]. Більшість поселень, що виникли у XII ст. невеликі, їх площа не перевищує 1 га. У мікрорегіоні виділяється своїми значними розмірами, наявністю укріплень і складною структурою літописний Дубен — військово-адміністративний центр волості в середній течії р. Ікви.

Археологічні джерела дозволяють простежити основні етапи розвитку поселень X—XIII ст. у Дубенському мікрорегіоні. У X ст. значно збільшуються кількість поселень і їх розміри. Вірогідно, чисельність населення зростала не

Рис. 4. Дубенський мікрорегіон у X ст.

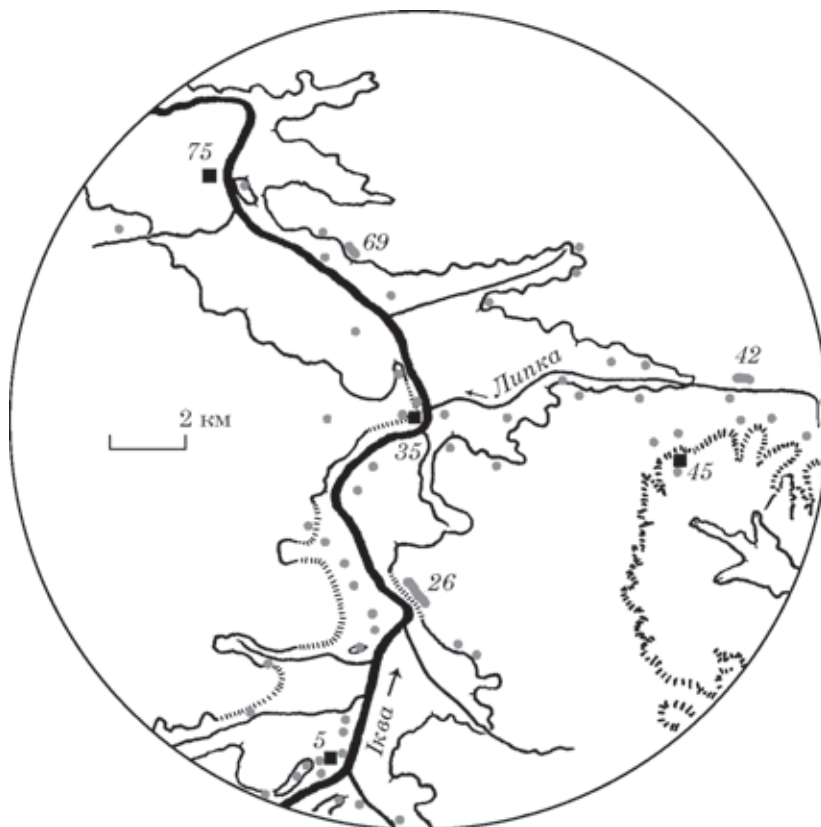
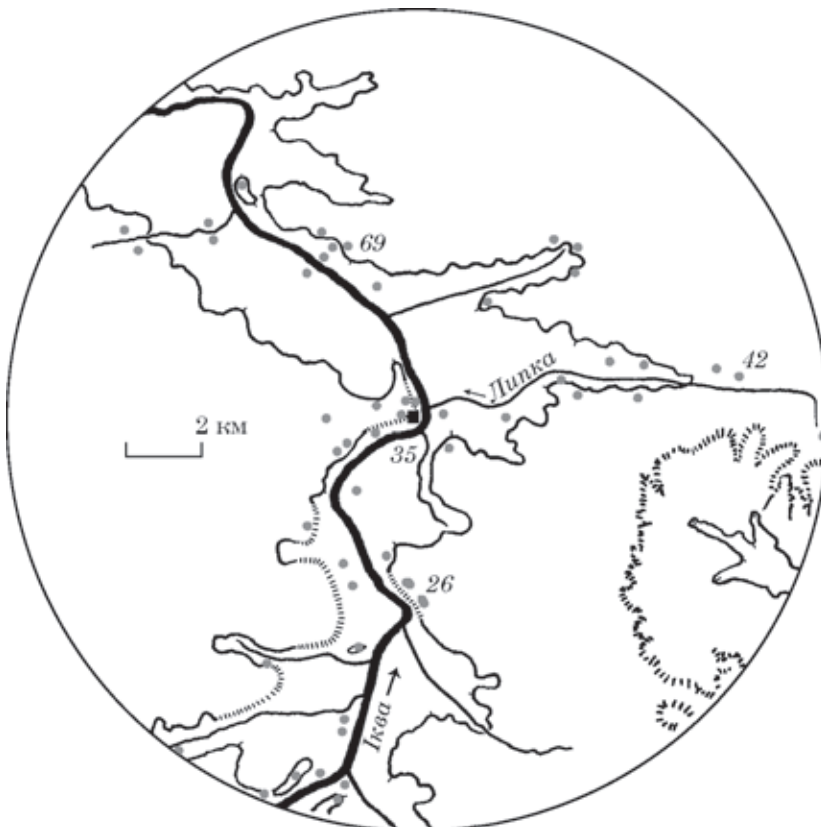

Рис. 5. Дубенський мікрорегіон у XII — першій половині XIII ст.

лише в результаті природного приросту, а й за рахунок переселенців з інших регіонів. Подібні тенденції виявляються і на сусідніх територіях в басейні р. Горині [Прищеп, 2016, с. 189—197]. Територіальні групи пам'яток можна співставити з окремими слов'янськими общинами. Кожна така група нараховує 4—12 поселень, серед них виділяється велике відкрите поселення — вірогідний центр общини або присутнє городище кінця I тис. н. е.

У XI ст. відбуваються важливі зміни поселенських структур. На 40 % зменшується кількість відкритих поселень, були покинуті общинні городища, але слідів військового погрому на них не виявлено. У той же час продовжує розвиватись поселенський комплекс в центральній частині м. Дубна, він включав складномисове городище і відкриті поселення-посади на лівому і правому берегах р. Ікви. Ці трансформації проходили в період після приєднання території волинян до складу Київської держави Рюриковичів, вони відображають процеси одержавлення регіону.

У XII — першій половині XIII ст. простежується подальший розвиток літописного Дубна і значне зростання кількості відкритих поселень у мікрорегіоні. Лише чверть із них виникла на нових місцях, інші займали зручні для заселення ділянки, освоєні раніше. Вірогідно, на цьому етапі зросли розміри сільськогосподарської округи Дубна, зокрема, у зв'язку з освоєнням Повчанської височини (басейн р. Повчанки) і Мало-го Полісся (басейн р. Ікви).

Атлас Ровенской области / Т.Л. Андриенко, Г.Н. Антонова, В.М. Бабат и др. — М., 1985. — 32 с.

Бардецький А.Б., Прищеп Б.А. Дослідження багатопоселеневого поселення в м. Дубно // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 293—294.

Веремейчик О.М. Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень Чернігівського Полісся // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 209—215 (АДІУ. — Вип. 1).

Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. Ч. 1: Поселення. — Київ; Чернівці, 2009. — 592 с.

Гупало В. Археологічні дослідження в Дубно // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 210—220.

Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей). — М., 1962. — Т. II. — 938 столб.

Козак Д.Н., Прищеп Б.А. Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 52—64.

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. — К., 2004. — 300 с.

Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період // АДІУ. — Львів, 2004. — Вип. 7. — С. 159—168.

Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. — К., 2005. — 264 с.

Прищеп Б.А. Погоринські міста в X—XIII ст. — Рівне, 2016. — 296 с.

Прищеп Б.А., Ткач В.В. Археологічні обстеження околиць Дубна // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 134—135.

Прищеп Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища IX—XIII ст. в басейні Ікви // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 181—192.

Прищеп Б.А., Ткач В.В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 416—418.

Прищеп Б., Ткач В., Чекурков В. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 315—318.

Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 314—317.

Прищеп Б., Чекурков В., Ткач В. Археологічні розкопки в Дубні на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 році // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Матеріали наук.-теор. конф., присвяч. 15-річчю створення Держ. істор.-культур. заповідника міста Дубна. — Луцьк, 2008. — С. 97—101.

Прищеп Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 282—284.

Прищеп Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 338—340.

Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). — М., 1960. — 156 с. (МИА. — Вып. 92).

Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 337—378.

Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 189 с.

Ткач В. Дубенське передмістя Сурмичі // Над Іквою-рікою: Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. — Дубно, 2007. — С. 37.

Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно-Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Матеріали наук.-теор. конф., присвяч. 15-річчю створення Держ. істор.-культур. заповідника міста Дубна. — Луцьк, 2008. — С. 103—107.

Томашевський А.П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X—XIII вв. // Тези доп. українсь. делегації на VI Міжнар. конгр. слов'янськ. археології (1996 р., Новгород). — К., 1996. — С. 109—111.

Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 132—160.

Томашевський А.П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 174—206 (АДІУ. — Вип. 1).

Swieszniow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // MiSROA. — Rzeszów, 1996. — Т. XVII. — С. 297—303.

Б. А. Прищепя, В. В. Ткач

ЛЕТОПИСНЫЙ ДУБЕН И ЕГО СЕЛЬСКАЯ ОКРУГА В X—XIII ВВ.

Вопросы формирования средневековых поселенческих структур и сельских округ городов остаются слабо изученными на территории Западной Волыни. В этой связи интерес представляют новые археологические источники, полученные в результате обследования поселений в бассейне среднего течения р. Иквы и ее правой притоки р. Липки, а также раскопок в центральной части г. Дубно.

Культурные слои Дубенского замка исследовали в 1995 г. И.К. Свешников и в 1997 г. В.Д. Гупало. В 2005—2010 гг. проведены раскопки средневекового поселения на запад от замка. Установлено, что князьями Острожскими для постройки замка в XV—XVI вв. было использовано древнерусское городище. На площадках детинца и окольного города найдены материалы X—XIII вв. Главный посад располагался на запад от городища, древнерусский культурный слой прослежен здесь на площади около 6 га.

Сельская округа рассматривается в радиусе 10—15 км от Дубенского замка. В этом микрорегионе площадью около 400 км² известны 4 городища и 75 открытых поселений X—XIII вв. Они расположены широкой полосой по берегам рек на участках, удобных для занятий земледелием и скотоводством. Большинство поселений имеют площадь до 2 га, еще четыре — от 2 до 3 га. Лишь два поселения отличаются большими размерами: посад древнерусского Дубна и поселение Волица на южной окраине города.

В X в. в микрорегионе существовали 57 открытых поселений и 4 городища. Они размещаются отдельными группами, которые можно сопоставить со славянскими общинами. Каждая из таких групп состояла из 4—12 поселений, в ее состав входило большое открытое поселение — общинный центр или городище.

В XI в. происходят существенные изменения поселенческих структур. На 40 % уменьшается количество открытых поселений, были покинуты общинные городища. В то же время продолжает развиваться поселенческий комплекс в центральной части г. Дубно. Эти трансформации происходили в период после включения территории волынян в состав Киевского государства.

В XII — первой половине XIII в. прослеживается дальнейшее развитие летописного Дубна и значительный рост количества открытых поселений в микрорегионе. Лишь четверть из них возникла на новых местах, остальные же занимали удобные для заселения участки, которые были освоены раньше. Вероятно, на этом этапе увеличились размеры сельскохозяйственной округи Дубна в связи с освоением Повчанской возвышенности и Малого Полесья.

Ключевые слова: Дубно, Киевская Русь, сельская округа, городище, открытое поселение, поселенческая структура.

B. A. Pryshchepa, V. V. Tkach

ANNALISTIC DUBEN AND ITS AREA IN THE 10TH—13TH CENTURIES

The issues of formation of the medieval settlements and countryside areas around the towns in the territory of Western Ukraine are still not enough explored. In this connection new archeological sources are of a great interest. They were received during the excavations of the settlements in the middle stream of Ikva River basin and its right tributary Lypka River, and also during the excavations in the central part of Dubno town.

The cultural layers of Dubno castle were explored in 1995 by I.K. Svshnikov and in 1997 by V.D. Hupalo. In 2005—2010 there were excavations of the medieval settlement to the west of the castle. It was found out that to build the castle in the 15th—16th centuries Ostroh princes used an ancient settlement. The materials of the 10th—13th centuries were found on the grounds of citadel and surroundings. The main residential area was to the west of the fortified settlement; the cultural layer there is explored within the area of 6 hectares.

The surrounding countryside is explored in 10—15 km radius from Dubno castle. In this area of about 400 square kilometers there are 4 fortified and 75 open settlements of the 10th—13th centuries. They occupy a broad band along the river banks in the sites suitable for agriculture and cattle-breeding. Most of the settlements have the area of up to 2 hectares; four of them have the area of 2—3 hectares. Only two settlements have a bigger size. They are the residential area of ancient Dubno and Volytsia settlement in Dubno's southern suburb.

In the 10th century there were 57 settlements and 4 fortified settlements in the area. They were located in separate groups which correlate with Slavonic communities. Each of these groups consisted of 4—12 settlements and included a big settlement which was a community centre or a fortified settlement.

In the 11th century there were significant changes in settlement structure. Community settlements were abandoned, the number of settlements decreased by 40 per cent. At the same time the settlement complex in the central part of Dubno continued to grow. These transformations took place when the lands of Volynian tribe were included into the Kyiv state.

In the 12th — first half of the 13th centuries the development of annalistic Dubno went on and there was a considerable grow of the amount of settlements in the area. Only a quarter of them appeared in new places and the others occupied suitable for living sites which had been developed and cultivated before. It is probable that agricultural surroundings of Dubno grew in size because of the settlement and development of Povchanska elevation and Small Polissia.

Key words: Dubno, Kyiv Rus', rural county, hillfort, open settlement, settlement structure

Одержано 19.05.2016